

KICK BRAS

Voor het leven

*De spiritualiteit van
Dietrich Bonhoeffer*

© 2018 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp: Garage BNO
ISBN 978 90 435 2951 8
ISBN e-book 978 90 435 2952 5
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding

Hoe komt het toch, dat Dietrich Bonhoeffer nog steeds mensen blijft boeien? Dat er steeds weer uitgaven van zijn werk verschijnen, ook in het Nederlands? Dat er zoveel documentaires en speelfilms over hem gemaakt zijn? Dat er nog steeds talloze boeken over hem verschijnen, populaire maar ook wetenschappelijke? Hij is tot op de dag van vandaag een inspiratiebron voor velen over heel de wereld. En dat moet te maken hebben met de uitdaging die er van zijn gedachten uitgaat, met de intensiteit van zijn persoonlijke spiritualiteit en met het getuigenis dat hij met zijn martelaarschap aflegt.

Er zijn over geen theoloog uit de twintigste eeuw zoveel boeken geschreven als over Bonhoeffer, ook in het Nederlands. Toch voeg ik er een aan toe. Er is in het Nederlands nog geen boek geschreven over zijn spiritualiteit. Dit hiaat heb ik proberen op te vullen. Aanvankelijk werd Bonhoeffer vooral bekend als de profeet van een christelijk leven waarin de ethiek, de navolging, de praktische naastenliefde centraal staat. Een man die afstand deed van in zichzelf gekeerde vroomheid en religiositeit. Die zocht naar een taal waarin op een geseculariseerde, wereldse manier over God gesproken kon worden. Later werd, vooral in Amerikaanse literatuur, juist de spirituele, de vrome Bonhoeffer naar voren geschoven. De man van het gebed, van zijn diep doorleefde gedichten, de man die zo intens over gemeenschappelijk leven kon schrijven. Ik wil in dit boek laten zien dat we die twee kanten van Bonhoeffer niet tegen elkaar moeten uitspelen, maar dat ze elkaar aanvullen. In een brief die Bonhoeffer schreef aan zijn petekind, de zoon van Eberhard en

Renate Bethge, ter gelegenheid van zijn doop schrijft hij: 'Er zullen mensen zijn die bidden en recht doen en wachten op Gods uur.' In deze woorden komen actie en contemplatie of, zoals men in Taize wel zei 'lutte et contemplation' samen. Bidden, recht doen en daarbij wachten op God, dat zijn de polen van Bonhoeffers spiritualiteit. Geloven was voor Bonhoeffer geen zaak van theorie, maar van praktisch. Zelf had hij in zijn leven een keerpunt ervaren, een afwending van woorden, ideeën en principes naar de geleefde werkelijkheid. Steeds duidelijker zag hij, dat het erom ging de boodschap van de Bijbel te leven in de werkelijkheid van vandaag. Bonhoeffer is dan ook, om een oude term te gebruiken, een 'Lebemeister': iemand die je leert hoe je leven moet, hoe je leven kunt. Juist in een tijd waarin de machten van de duisternis en de dood om zich heen grepen, zag Bonhoeffer een weg naar menselijk en menswaardig leven en samenleven. Geleefd geloven, daar is een term voor: spiritualiteit. Hoe deze spiritualiteit bij Bonhoeffer gestalte aannam in zijn eigen leven en hoe hij erover sprak in preken en schreef in brieven en boeken, dat zullen we in dit boek nader onderzoeken. Daarom kozen we als hoofdtitel voor dit boek: *Voor het leven*.

Het gaat mij er daarbij vooral om een historisch betrouwbaar en leesbaar beeld te geven van Bonhoeffers spiritualiteit. Maar ook zoek ik bij hem naar inspiratie voor onze zoektocht naar authentieke spiritualiteit in onze eigen tijd. Hoe kunnen wij zo over geestelijke waarden spreken, dat we geïnspireerd worden om moedig en verantwoordelijk om te gaan met onze dagelijkse, aardse taken, zorgen en vreugden? Hoe kunnen wij daarbij verbinding zoeken bij dat levensmysterie dat de traditie met 'God' aanduidt? Hoe kan Jezus Christus ons daarin leiden en voorgaan? De lezer zal door dit boek kennismaken met grote lijnen en ontwikkelingen in Bonhoeffers spiritualiteit. Vaak zal ik daarbij zijn teksten in chronologische volgorde onderzoeken. Daardoor wordt duidelijk welke elementen in zijn spiritualiteit al van jongs af aan aanwezig waren, maar tegelijk welke nieuwe inzichten hij in de loop van zijn leven aanvaardde en gestalte gaf.

Wat bedoelen we met spiritualiteit? Ik zei het al: spiritualiteit is geleefd geloof. Het gaat bij spiritualiteit niet alleen om

een levensbeschouwing, maar vooral om een levenswijze. Maar toch speelt levensbeschouwing wel degelijk een rol. Spiritualiteit is niet alleen emotie en praktisch handelen. Deze worden opgeroepen en in zekere zin ook geleid door levensbeschouwing, anders gezegd, zeker bij Bonhoeffer, door theologische inzichten. Welk gods- en mensbeeld wordt gehanteerd? Hoe wordt de relatie tussen God en mensen beschreven? Welke rol speelt de Bijbel? En welke maatschappijvisie bepaalt mede de kijk op het geloof? Dat zijn centrale vragen en inzichten van de theologie. Maar in de studie van spiritualiteit wordt vooral gezocht naar de gevolgen die deze inzichten hebben voor de innerlijke ervaring en de levenspraktijk. Het gaat bij spiritualiteit om een praktijk van leven met 'God' en met mensen. Het gaat om vormen waarin wij onszelf oefenen, laten inspireren, met het oog op de dagelijkse praktijk. Dat kan alleen vanuit innerlijke geraaktheid, een zekere gedrevenheid, een passie. Dit zijn dan ook de thema's die in dit boek aan de orde komen.

Ik wil eerst het aspect van levensbeschouwing/theologie aan de orde stellen: hoe kunnen wij in het spoor van Bonhoeffer spreken over God en mens in de huidige samenleving? Vervolgens wil ik laten zien hoe Bonhoeffer schrijft over gedrevenheid en passie in zijn visie op het werk van de heilige Geest. Daarna volgen er enkele hoofdstukken die handelen over praktijken van oefening: gebed en meditatie. Daarna volgt er een hoofdstuk over monastieke spiritualiteit. De laatste jaren is hier in toenemende mate belangstelling voor. Mij gaat het erom hoezeer Bonhoeffer zijn spiritualiteit beleefde en vormgaf in verbondenheid met andere mensen, in de gemeenschap. Daarna wijd ik een hoofdstuk aan muziek, zang en gedichten. In het milieu waarin Dietrich Bonhoeffer opgroeide waren dit belangrijke culturele uitingen die de onderlinge band versterkten. We komen juist via deze ingangen dichtbij datgene wat Bonhoeffer ontroerde, wat hem bezielde, inspireerde en dreef. We komen dicht bij de kern van zijn spiritualiteit en ik hoop dat de lezer in de ontmoeting daarmee ook dicht bij zijn of haar eigen kern komt. Dan komen we aan een uitgebreide behandeling van wat Bonhoeffer verstond onder 'recht doen', de morele, prakti-

sche kant van zijn spiritualiteit en de ethische visie waardoor hij zich liet leiden. Tenslotte ga ik in op datgene wat hij in zijn doopbrief ‘wachten op God’ noemde, op de meer ‘passieve’ aspecten van spiritualiteit: ontvankelijkheid, geduld betrachten, hoop en verwachting. In alle hoofdstukken zal ik ook reageren – soms kritisch – op datgene wat ik in Bonhoeffer ontdekt heb en proberen aan te geven welke betekenis zijn spiritualiteit voor ons in onze tijd kan hebben. Maar achterin het boek ga ik in een Epiloog hierop wat uitvoeriger in.

Dit boek is geschreven voor een breed publiek. Daarom heb ik noten vermeden. Wel verwijs ik regelmatig naar boeken over Bonhoeffer waar ik veel van geleerd heb en noem dan de naam van de auteur en vaak ook de pagina of pagina’s waar ik naar verwijs. In de literatuurlijst aan het eind vindt men meer gegevens over deze gebruikte literatuur en doe ik ook suggesties voor verdere studie. Vaak parafraseer ik Bonhoeffers gedachten. Maar als ik hem letterlijk citeer zet ik dat tussen aanhalingstekens. Als de tekst al eerder in het Nederlands vertaald is, gebruik ik die vertaling. Maar veel teksten van Bonhoeffer moest ik zelf vertalen. Dan gebruikte ik de *Dietrich Bonhoeffer Werke* (DBW) die in zeventien delen verschenen zijn. Ik noem dan eerst het deel, vervolgens de pagina. Enkele veel geciteerde werken geef ik aan met een afkorting. U vindt deze achterin bij de literatuurlijst.

Ik wil Roel Pomp heel hartelijk danken voor het kritisch doornemen van mijn manuscript. In een boeiend gesprek hebben we allerlei aspecten van Bonhoeffers denken doorgelicht en hij heeft me gestimuleerd om meer van mijzelf te laten zien. Ook uitgeverij Kok ben ik dankbaar voor hun bereidheid dit boek uit te geven.

Ik draag dit boek op aan Gerard Dekker, van wie ik als student veel leerde over godsdienstsociologie, en die ik later leerde kennen als een mens die zeer door Bonhoeffer geïnspireerd was en ook over hem publiceerde. Samen met Gerard den Hertog verzorgde hij de Nederlandse uitgave van Schlingensiepens biografie van Bonhoeffer. Hij overleed op 27 november 2017, drie dagen na de presentatie van deze biografie. Zijn nagedachtenis zij tot zegen.

De mondige wereld en de areligieuze mens

Wij leven in een tijd waarin veel vraag is naar spiritualiteit. Maar tegelijk krijgt dit begrip zo'n ruime invulling dat het moeilijk is om de kern van bijzaken, en kwaliteit van schijn te onderscheiden. Deze verwarring is voor een deel het gevolg van onze levensbeschouwelijke onzekerheid. Van welk mensbeeld gaan wij uit, welke rol speelt de samenleving in spiritualiteit? En als we onder spiritualiteit moeten verstaan de relatie van de menselijke geest tot de goddelijke Geest, wat moeten we dan verstaan onder die menselijke geest, en wat onder de goddelijke Geest? Ik wil in de eerste drie hoofdstukken deze wereldbeschouwelijke aspecten met behulp van Bonhoeffer onderzoeken. Kan Bonhoeffer ons helpen om onze huidige tijd te verstaan en kan hij ons wegen wijzen waarin een authentieke christelijke spiritualiteit voor onze eigen tijd gevonden kan worden? Daarvan ben ik overtuigd en ik denk vooral dat hij ons helpen kan om schoon schip te maken met achterhaalde levensbeschouwelijke inzichten, en zo ruimte te maken voor meer eigentijdse inzichten.

Provocerende vragen

De gedachten die hij daarover uitsprak in de brieven die hij tussen 30 april en 18 juli 1944 aan zijn vriend Eberhard Bethge schreef zijn beroemd geworden. Het waren de maanden waarin hij hoopte op het slagen van de aanslag op Hitler en de coupe die de samenzweerders daarna zouden plegen. Zoals Cornelius Bormann beschreven heeft is hij door deze hoopvolle verwachting gedreven gaan nadenken over de toekomst. Welke

waarden zouden in het toekomstige Duitsland de toon moeten aangeven? En welke rol zou daarin voor het christelijk geloof zijn weggelegd? In de serie brieven aan Eberhard sprak hij zijn indringende vragen openhartig uit en probeerde daar antwoorden op te geven. Hij dacht dat Eberhard zich over deze gedachten zou verbazen en zich zorgen zou maken. Daarmee gaf hij aan dat hij zelf zijn vragen en antwoorden als provocerend en nieuw beschouwde. Dat heeft bij velen geleid tot de mening dat er een breuk geweest is in het theologische denken van Dietrich. Hij zou in de gevangenis radicaal anders zijn gaan denken. Was hij daarvoor een orthodox luthers theoloog, nu zou hij er zeer vrijzinnige denkbeelden op nahouden. Deze visie wordt echter door Bethge in zijn beroemde biografie afgewezen. Hoewel er zeker sprake is van vernieuwde inzichten bij Bonhoeffer, is hij tegelijk zichzelf en zijn fundamentele ideeën trouw gebleven. We zullen dan ook zien, dat de beroemde inzichten uit de gevangenisbrieven al in eerdere teksten van Bonhoeffer terug zijn te vinden, al zijn ze misschien nooit zo scherp geformuleerd als in die maanden van het jaar 1944. Dat hij de dingen nu anders en scherper formuleert heeft ook te maken met de context van dat moment. Niet meer de zorg voor de kerk stond centraal, maar de zorg voor de wereld (vgl. Schlingensiepen, 393). Hij begon hierover te schrijven in zijn brief van 30 april 1944:

Ik kom niet los van de vraag, wat het christendom of wie Christus op dit ogenblik voor ons eigenlijk is. De tijd dat je de mensen alles kon zeggen met woorden – theologische of vrome woorden – is voorbij en ook de tijd van innerlijk en geweten, kortom de tijd van de religie. We gaan een tijd zonder enige religie tegemoet. De mens, zoals hij op dit ogenblik is, kan eenvoudig niet langer religieus zijn (Veo, 275).

Dietrich bedoelde niet, dat de mens niet langer kon geloven in God of in Christus. Hij stelt zichzelf immers even verderop de vraag: 'Hoe kan Christus Heer worden ook van de areligieuze mens?' Maar geloof valt niet samen met religie. Religie is een bepaalde vorm waarin het christelijk geloof eeuwenlang werd

aangehangen, maar het geloof valt niet samen met deze vorm. Bonhoeffer had veel geleerd van de grote theoloog Karl Barth. Deze had religie en geloof tegenover elkaar gezet. Religie was volgens Barth de zelfgenoegzame manier waarop brave burgers hun eigen leven willen handhaven en hun eigen gedrag willen rechtvaardigen met een beroep op God als een soort schutspatroom. Daartegenover stelt Barth het geloof. Hier is het uitgangspunt dat God niet in het verlengde ligt van onze zelfgenoegzame denkbeelden en egocentrische verlangens, maar ons in Christus tegemoet treedt als alles omwentelende kracht. Bonhoeffer kon het hier helemaal mee eens zijn. Dit soort religiositeit als de zelfbevestigende toef slagroom op de taart van bevoorrechte groepen in de samenleving heeft hij altijd verworpen. Hij is in deze gedachten ook geïnspireerd door de socialistische predikant Paul Piechowski (zie Bormann, 276, 268). Deze had onderzoek gedaan naar de religieuze opvattingen van het proletariaat, waarbij vooral internationale solidariteit en het verlangen naar menselijke vrijheid en verbondenheid de toon aangaven. Dietrich had diens boek al gelezen begin jaren dertig en daaruit deze conclusie getrokken: ‘De proletariër bedoelt met de uitdrukking “Jesus is een goed mens” meer dan de burger die zegt “Jesus is God”’. Het was weliswaar zo, dat de kerk als instituut door het proletariaat werd afgewezen, maar dat was ook begrijpelijk. Een kerkelijk instituut als steunpunt voor de machtigen was ook Bonhoeffer een gruwel. ‘Doe uw mond open voor de zwakken’, ook als dat je eigen bevoorrechte positie in gevaar brengt, daar stond hij voor. En dat zelfs zijn Bekenende Kirche de mond te weinig opendeed ten behoeve van de Joden heeft hem bitter gestemd. Religie die alleen maar gericht was op zelfhandhaving kon hij, met Barth, niet aanvaarden. Maar voor Bonhoeffer komt daar nog iets bij. De religie is niet alleen principieel af te wijzen, maar de wereld heeft haar ook niet langer nodig. Religie is achterhaald.

De kenmerken van religie

Wat zijn dan de kenmerken van de religie die volgens Bonhoeffer achterhaald zijn? Hierboven noemde hij ‘innerlijk en ge-

weten'. Waarschijnlijk doelde Bonhoeffer hiermee op de theologie van de negentiende eeuw. Onder invloed van de verlichting en de ontwikkeling van de moderne wetenschap hadden kerk en theologie hun gezag over de maatschappelijke ontwikkelingen moeten prijsgeven. God kon niet met het verstand bewezen worden, maar hij kon wel in het innerlijk, en dan vooral in het geweten, ervaren worden. Zo had de religie zich teruggetrokken in de binnenwereld van de mens. Maar Bonhoeffer gelooft dat dit bastion niet langer veilig is voor de oprukkende secularisatie. Bovendien verwerpt hij het individualistische karakter van deze religie der innerlijkheid, die vooral belang heeft bij het persoonlijke zielenheil in het hiernamaals. Hoezeer hij ook oog heeft voor de persoonlijke aanspraak van het evangelie, daarin wordt volgens hem de mens toch altijd geroepen tot dienst aan de gemeenschap en inzet voor Gods koninkrijk op aarde.

Even verderop spreekt hij nog over 'tijdgebonden voorstellingen van metafysica, psychologie'. Hij werkt dat niet verder uit, maar het heeft ongetwijfeld te maken met theologische en filosofische benaderingen waarin op rationalistische wijze gesteld werd dat er boven de gewone aardse wereld een hogere, goddelijke werkelijkheid was en dat deze zich in ons aardse bestaan laat gelden door buitengewone, wonderlijke ingrepen. Op zo'n manier kan Dietrich niet meer spreken. Hij zoekt naar een niet-religieus spreken over God en hij zegt dat dit hetzelfde is als 'werelds'. Hoe spreken we 'werelds' over God? Dat vraagt hij zich af. Hij schrijft dan:

Het gaat niet om het hiernamaals maar om deze wereld:
hoe wordt deze wereld instandgehouden, aan wetten gebonden, verzoend en vernieuwd (Veo, 281).

Natuurlijk roept dit vragen op. Hoe kunnen we dan over God spreken, als we niet in een goddelijke wereld boven onze aardse werkelijkheid kunnen geloven? Ik kom daar later op terug, als ik ga spreken over het godsbeeld bij Bonhoeffer.

Een volgend kenmerk van religie is volgens Bonhoeffer dat religieuze mensen over God spreken zodra hun menselijke ken-

nis hen in de steek laat of zodra menselijke krachten tekortschieten. Hij bedoelt blijkbaar dat religie een vorm van geloven is die voortkomt uit besef van menselijke grenzen. Dan wordt God aangeroepen. Dan moet God ingrijpen als een 'deus ex machina'. Met deze term verwijst Bonhoeffer naar een oude toneeltruc: als de handeling op het toneel in een impasse zat, kwam er ineens een bovenaardse figuur het toneel op (een mechanische god) om in te grijpen. Zo moet God als bovennatuurlijke kracht ingrijpen als de religieuze mens het zelf niet meer weet of kan. Deze 'deus ex machina' wijst Bonhoeffer af. Hij zegt dat hij van God zou willen spreken niet aan de grenzen, maar in het centrum, niet bij menselijke zwakheid, maar juist bij de kracht van mensen.

Religie betekent voor hem dus, dat mensen geconfronteerd met hun tekort aan kennis en aan kracht hun toevlucht zoeken bij een god die op bovennatuurlijke wijze in hun leven kan ingrijpen. Het doel van de religie is gelegen in een persoonlijke gelukzaligheid die niet op aarde te vinden is, maar in het hiernamaals. De god in wie zij geloven is een soort *deus ex machina*. Bonhoeffer spreekt ook wel over god als stoplap. God wordt dan gezien als degene die de lacunes in onze kennis aanvult. Maar omdat onze wetenschappelijke kennis steeds toeneemt is voor deze god steeds minder ruimte. Ook voor de levensvragen van dood, lijden en schuld hebben de mensen deze stoplap-god niet langer nodig. Ze komen ook zonder hem wel klaar met deze vragen (zie Veo, 306).

Of Bonhoeffer met dit laatste gelijk heeft weet ik niet zo zeker. Maar ik herken verder veel van wat hij zegt. Steeds meer mensen in onze samenleving hebben religie niet meer nodig. Hun visie op mens en wereld wordt niet meer gedragen door een groot verhaal en zeker niet bepaald door een geestelijke werkelijkheid die men 'God' zou kunnen noemen die op onbegrijpelijke manier ingrijpt van bovenaf. Ze voelen ook niet de behoefte om tekorten in ons kennen en kunnen aan te vullen met een transcendente macht. Ze zouden dat ook een beleddiging vinden voor de mondigheid van de mens. Bonhoeffer schrijft ook daar over.